

ÇOCUKLUK DÖNEMİ DİN EĞİTİMİNE BİLİMSEL TEMELLİ BİR YAKLAŞIM DENEMESİ*

Ashhan ATİK**

Öz

Bu çalışmanın amacı mevcut din eğitimi uygulamalarına alternatif olarak gelişimsel temelli/yaşam merkezli din anlayışını temel alarak din eğitiminin en temel kavramlarından olan Allah inancını evrende var olan işleyişten yola çıkarak sorumluluk ve sevgi değerleri ile anlatmayı amaçlayan örnek bir öğretim programı oluşturmak ve bunun işlevselliğini ortaya koymaktır. Bu amaçla özel bir ilkokulda daha önce kurumsal anlamda din eğitimi almamış ilköğretim 3. sınıfta eğitimlerine devam eden 12 çocuk ile 10 günlük 10 saatlik bir uygulama gerçekleştirilmiştir. Çalışmamız din eğitimi ile bilim eğitiminin birbirinin alternatifi değil tamamlayıcısı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Din eğitimi uygulamaları ile bilimsel süreçlerin birlikte işletildiği durumlarda çocukların hem evrende neden-sonuç ilişkisine dayanan bilimsel süreçleri hem de bunların bir Yaratıcı ile olan ilişkisini daha iyi kurabildikleri varsayılmıştır. Sonuç olarak araştırmanın dışında gelişen bazı sınırlılıklar olmakla birlikte, bilimsel süreçlerin işletildiği ve bunların teolojik konuşmalarla desteklendiği din eğitimi uygulamalarının çocuklarda bir karşılık bulduğu ve ilgili kavram-sallaştırmanın gerçekleştiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Dini Gelişim, Allah Tasavvuru, Öğretim Programı, Bilim

* Bu makale 12.05.2019 tarihinde gerçekleştirilen ‘Uluslararası İslam Eğitim Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr, MEB Öğretmen, aslihanatik@gmail.com.tr, ORCID: 0000-0002-0773-8927

Atıf/Cite as: Atik, A. (2019). Çocukluk Dönemi Din Eğitimi Bilimsel Temelli Bir Yaklaşım Denemesi. Dini Araştırmalar, 22(56): 353-369, DOI: 10.15745/da.604277

A Scientific Approach to Religious Education in Childhood

Abstract

The aim of this study is to create a sample curriculum which aims to explain the belief and belief of Allah, which is one of the most basic concepts of religious education, based on the developmental based life centred religion concept as an alternative to the existing religious education practices, based on the order and functioning of the universe and to explain its functionality. For this purpose, 12 children who have been educated in the 3rd grade in the institutional sense have not been educated before. Our study is based on the assumption that religious education and science education are complementary to each other. It is assumed that in such cases where religious education practices and scientific processes are run together, children can better establish both scientific processes based on cause-effect relationship in the universe and their relationship with a Creator. In conclusion, although there are some limitations occurred outside the researcher, it has been seen that scientific processes are applied and these are supported in theological speeches and the related conceptualization is realized. In addition, in the studies to be carried out with the children of this age period, it has been observed that the attitudes of the classroom teacher should be taken into consideration and if possible, the researcher has to do the study only with the students.

Keywords: Religious Education, Religious Development, Concept of God, Teaching Programs, Science

Summary

Both the innate competences and the acquired knowledge of the society in which he lives are influential in the development of God concept. This concept naturally develops from the first period of life. Rizzuto, making pioneering work on this subject, states that the first representations of the concept of God develop from the age of two or three. According to her, every human being develops a God concept. Therefore, God concept cannot be destroyed, but can be suppressed in inappropriate environment.

The development of God concept in the child is very complex, but it should be evaluated with integrity. The concept of Allah will naturally take shape as long as the social and psychological development continues, primarily due to physical development, and the child will continue to shape his imagination according to his own cognitive and emotional development. On the other

hand, the environment in which the child lives and the relationship established by the child will affect the development and depth of the imagination of God in the child.

Instead of directly conveying religious knowledge to the child, it can be developed a method in which children's religious interests are known as an opportunity and considered as an important time of discovery. They may be given the opportunity to discover these feelings through religious practices, symbols and rituals. Children will probably not be able to relate to their lives if they do not begin to recognize religion without discovering them in a meaningful whole within the framework of their own interests and desires, and when religion is presented to them as ready answers. Because the mental nature of man is always far from truths other than his own discovery. The natural consequence of this is the separation of religion from human daily life. In this sense, a successful religious education should include the ways of associating God with the child's private and personal God as described in the scriptures.

The aim of this study is to examine whether the science-based religious education activities developed by the researcher of primary school students who have not previously received religious education in a private primary school have changed their religious knowledge and emotions. For this purpose, the researcher determined the two main topics of interest of the children: dinosaurs and animals by taking the opinions of the classroom teacher. "Could a Dinosaur Have Drunk This Water?" The world's largest water circulation system slides around the topic and is described in activities designed by the researcher for a week with experiments. In the same way "Who Wants to Live without Insects?" and "What if there were no bees?" food chain around this subject, slides and activities are described. After both activities, theological conversation was held with the students. In theological conversations, the verses related to water were selected according to the age level and reflected on the board with a slide and talked to the children without telling the verse. Who can say that? Why is that? were discussed by brainstorming. Similarly, the verses related to bees were selected according to the age level of the students and reflected on the board with a picture. Who can say that? Why is that? were discussed by brainstorming. Before the activities were carried out, children were shown some pictures of water and bee related to the content of the activity, and the concepts that these pictures were associated with were determined. Then, the 10-hour activities created by the researcher

were administered in 2 weeks, 1 hour per day. For data collection, document analysis technique which is included in qualitative research methodology has been used.

Our study has showed the functionality of life-centred religious education approach. This approach, proposed by Goldman and later developed in different periods, expresses the lively relationship between daily life, scientific facts and religion. In our study, it has been seen that there is a transition between scientific findings and the concept of Allah.

A direct theological form of religious presentation can be perceived as a discrepancy between religious perceptions and scientific realities, especially in children in the period of concrete procedures that constitute the sample of our study. This may lead to the “two worlds” problem that Goldman points out.

The most important reason why our sample group has been selected from students who had not received religious education in the institutional sense is that we would like to see this situation. The hypothesis of our study is that children's interests or scientific phenomena could be an important step for religious education and when we presented this as theological conversations with children without prejudice, children could establish a relationship between scientific thinking and religious thinking. In our study, the answers to this hypothesis have been confirmed.

In our study, it has been seen that children in the concrete process period is interested in theological conversation within the framework of Hull. The hypothesis that natural phenomena can be explained both by scientific processes and by a Creator, that these are not alternatives, but complementary.

Giriş

Değişen koşullar ve eğitim paradigmaları, artan bilimsel araştırmalar din eğitiminde de yeni yöntem arayışlarını beraberinde getirmektedir. Özellikle de psikoloji alanındaki çalışmaların çeşitlenmesi ile birlikte -doğal olarak- dini gelişimi anlama çalışmaları nicelik ve nitelik olarak artmış, dolayısı ile din eğitimi alanındaki çalışmaların niteliğinde de bir dizi değişiklik gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler, özellikle din eğitimi uygulamalarının bilimsel bir temelde ele alınmasının yolunu açmıştır.

Din eğitimi konusundaki tartışmalarda iki aşırı değerlendirme şeklinin var olageldiği görülmüştür. Bunlardan ilki, dinin herhangi bir eğitim metod ve il-

kesinden bağımsız olarak doğrudan çocuğa benimsetme, dayatma şeklindeki yaklaşımdır. İkincisi ise J. J. Rousseau'dan beri tartışılmalı dinin çocukluk döneminde yerinin olmadığı şeklindeki yaklaşımdır (Baston 1974: 309). Her iki yaklaşımda da çocuğun gelişim süreçlerinin tam olarak dikkate alınmadığı ve büyük bir zarar gördüğü açıktır.

Dini gelişimin, insanın diğer gelişim alanlarına bağlı olarak nasıl bir değişim veya dönüşüm geçirdiği, genel psikoloji veya manevi gelişim olgusuyla nasıl bir ilişki kurduğu, temel gelişimsel evrelerde (çocukluk, ergenlik, yetişkinlik, yaşlılık vb.) nasıl bir şekil aldığı ve ne tür belirtilerle ortaya çıktığı, bu belirtilerin din eğitiminde ne tür imkân ve sınırlılıklar getirdiği konuları başlı başına bir çalışma ve araştırma alanıdır. Bu anlamda gerçekleştirilen çalışmaların büyük bir kısmının Piaget'nin bilişsel gelişim konusundaki görüşlerinin dini gelişime uyarlanması şeklinde olmuştur. Başta psikoloji ve eğitim olmak üzere birçok disiplinde oldukça etkili olan bu yaklaşımın dini gelişim konusundaki çalışmalara yansması biraz farklı olmuştur. Elkind ile Goldman'ın öncülük ettikleri ilk Piaget'ci araştırmacılar ile Fowler'in öncülük ettiği Piaget sonrası araştırmacıların çalışmaları ve son dönemlerde Boyer'in farklı bir bakış açısı kazandırdığı teoriler dini gelişimi anlama konusunda yapılan araştırmaların ana çerçevesini oluşturmaktadır (Gottlieb 2006; Oruç 2013).

Genel olarak din psikolojisi ve din eğitimi konusunda farklı metodolojik yaklaşımlar geliştiren ve dini gelişimi açıklayıcı bu çalışmaların kendi içerisinde bazı ortak yönleri sahip olduğu söylenebilir. Bunlar daha çok dini düşüncenin gelişimsel olarak incelenmesi, yaş basamaklarına göre farklı gelişim özelliklerinin vurgulanması ve biliş temelli bir yöntemin benimsenmesi şeklindeki yaklaşımlardır. Buradaki en önemli nokta dini gelişim alanında yapılan bu çalışmaların din eğitimine nasıl bir etkisinin olduğudur.

Dini gelişim konusunda yapılan çalışmalar temel olarak din eğitimcilerine şu konuda yol göstermiştir: Çocukların ilgi ve ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulmadığı ve öğrenci ilgisinin hareket noktası olarak belirlenmediği din eğitiminin gerçek hayatta karşılığı yoktur. Salt dini ritüellerin, teolojik bilgilerin, sembollerin, uzmanlık gerektiren ilahiyat konularının, sembolik hikâyelerin çocuklar için erken bir dönemde din eğitimine konu yapılması bizim amacımıza ne kadar hizmet etmektedir? Çocuğun ilgisi ve anlama kapasitesinin üstünde kalan bir din eğitimi çocuğa bir anlam ifade eder mi?

Birçok çalışma açık bir şekilde yetişkin dindarlığının temelini çocukluk ve erken çocuklukta atıldığını göstermektedir (Fowler 1968: 418; Dykstra 1986: 260). Goldman çocukluk döneminde dinin gerçek yaşam deneyimlerin-

den bağımsız, betimsel/salt teolojik açıklamalar şeklinde sunulursa yaşamın ilerleyen yıllarında birçok problem durumu oluşturabileceğini belirtir. Özellikle ergenlik sürecindeki bir gencin, her şey gibi dini de sorgulamaya başladığı düşünüldüğünde, çocuklar bütünüyle dinden uzaklaşma gibi bir risk ile karşı karşıya kalır (Goldman 1965: 204). Allport (1962: 26), çocukluk dönemi dinini olgunlaşmış dindarlık için bir hazırlık mahiyetinde görür; ona göre, bu dönem dini gelişim özellikleri, yetişkin dindarlığı için bir temel teşkil eder.

Çocukluk dönemi din eğitiminin temel hareket noktasını, çocukların Allah'a yönelik ilgileri oluşturur. İşlem öncesi veya somut işlemler döneminde çocukların Allah hakkındaki fikirleri, doğrudan çocuğun yaşadığı ortamdan etkilenir. Bu konudaki çalışmalar sağlıklı bir Allah tasavvurunun gelişiminde, takip edilen din eğitimi yöntem ve içeriğinin oldukça önemli olduğunu göstermektedir (Köylü ve Oruç 2017). Söz konusu yöntemler çocukların dini gelişimine katkı sağlayabileceği gibi, onu engelleyip farklı olumsuz alanlara sevk edebilir.

Dini Gelişim Kuramlarına Göre Çocukta Allah Tasavvuru

Dini gelişim, her yaş döneminde gelişimin farklı alanları ile ilişkili olarak gerçekleşir ve sadece yaş ile belirlenebilecek bir gelişimden ziyade psiko-sosyal ve kültürel özelliklerin yanı sıra tutum ve davranışlara kadar birçok karmaşık olguyla bütünlük gösterir. Çünkü dini gelişim diğer gelişim alanlarından farklı olarak tek bir sebeple anlaşılamayacak ve rasyonel olarak açıklanamayacak kadar karmaşık bir olgudur. Bu sebepten Allport 'Kişiliğin hiçbir birimi dini gelişim kadar karmaşık değildir.' değerlendirmesinde bulunur (Köylü vd. 2017: 64). Böylesine çok boyutlu bir gelişim alanı olan dini gelişimde merkezi öneme sahip en önemli tasavvur muhakkak ki Allah/Tanrı ile ilgili olanlardır. Çünkü diğer bütün konular Allah/Tanrı inancı çerçevesinde şekillenir (Torrance 1988: 233).

Allah/Tanrı tasavvurunun gelişiminde hem doğuştan sahip olunan yeterlilikler hem de çocuğun içinde yaşadığı toplumda edindikleri etkili olmaktadır. Ki bu tasavvurlar doğal olarak hayatın ilk döneminden itibaren gelişmeye başlar. Bu konuda öncü çalışmaları yapan Rizzuto, iki-üç yaşlarından itibaren Allah/Tanrı tasavvuru ile ilgili ilk temsillerin geliştiğini belirtir. Ona göre her insan bir Allah tasavvuru geliştirir ve bu tasavvurun olmadığı bir insan olmaz.¹ Bu nedenle Allah tasavvuru yok edilemez, ancak olumsuz durumlarda bastırılabilir (Rizzuto 1981: 90-91).

Çocukta Allah tasavvurunun gelişimi çok karmaşık bir nitelik gösterir ama bir bütünlük içerisinde değerlendirilmelidir. En başta fiziksel gelişime bağlı olarak sosyal ve psikolojik gelişimi sürdükçe Allah kavramı doğal olarak şekillenecek, çocuk Allah tasavvurunu en başta kendi bilişsel gelişimi olmak üzere duygusal ve kişilik gelişimine göre şekillendirmeye devam edecektir. Diğer taraftan çocuğun içinde yaşadığı çevre ve bu çevre ile çocuğun kurduğu ilişki de çocuktaki Allah tasavvurunun gelişim seyrini ve derinliğini etkileyecektir (Bellous vd. 2004: 211).

Çevresindeki her şey ile ilgili merak ve ilginin yoğun olduğu dört-beş yaşları aynı zamanda çocuğun Allah tasavvurunda önemli gelişmelerin yaşandığı yıllardır. Zihinsel kapasitesindeki artış ile birlikte olayları neden sonuçlarla anlama çabalarının etkili olduğu bu dönemde çocuk Allah'ın varlığı konusunda şüphe duymamaktadır (Heller 1988: 39-44). Bilişsel gelişim açısından işlem öncesi döneme karşılık gelen bu dönemde benmerkezci düşünce şeklinin yaygın olması (Shaffer vd. 2007: 61-62) ve 'çocuğun kendisi dışındaki her şeyin kendisi için var olduğunu düşünmesi' Allah'ın da kendisi için var olduğu düşüncesine yol açmaktadır. Sanki onun çevresindeki her şey kendisi içindir, her şeyi kendisi ile birlikte düşünür ve hisseder. Güneş onu aydınlatmak için, gölge onu serinletmek için vardır. Allah da çocuğa yardım etmek, dua ettiğinde karşılık vermek için daima hazırdır. Harms bu dönemi (yaklaşık altı yaşına kadar) peri masalı dönemi olarak isimlendirir. Çocukluğun bu dönemi, sözel ve rasyonel ifade formlarından ziyade oyun, hayal ve peri masalları ile ifade edilen gelişimin en önemli evrelerinden biridir. Harms, bu dönemdeki Allah tasavvurunda taklit, hayranlık gibi dışsal etkilerin yoğunlukta olduğunu, tamamıyla duygusal yönü baskın olan Allah tasavvurunun geliştiğini belirtir (Harms 1944: 116).

Çocuk altı yaşlarında Allah'ı dünyadaki her şeyin yaratıcısı olarak görür. Allah'ı iyiliğin, adaletin ve gücün bir simgesi olarak daha fazla manevi özelliklere göre düşünmeye başlar (Vergote 1996: 279). Altı yaşlarında çocuğun Allah tasavvurunda tam anlamıyla duygular hâkimdir ve bu beraberinde dine yönelik olumlu bir ilgi geliştirir. Allah ile ilgili şeyleri eleştiri getirmeden kabul eder. İleri derecede rasyonel akıl yürütmeler yapamadığı için genel olarak duygularla örülmüş bir kabulle Allah'ı benimser (Oruç 2017: 37). Bu süreçte çocuğun Allah tasavvurunu etkileyen en önemli değişkenler ailenin dini bağlılığı ve çocuğun içinde yaşadığı sosyal çevredir.

Yedi yaşında çocukların Allah'a güven içerisinde bağlandıkları ve bu inancı duygusal ve zihinsel gelişimleri ölçüsünde ifade ettikleri düşünüldü-

günde, dört yaşında başlayan dini ilginin gelişerek devam ettiği söylenebilir. Bu dönemde duyguların güçlü olmasına rağmen bilişsel gelişimdeki ilerlemeler sayesinde rasyonel bir tutum da gelişmeye başlar. Bunun sonucunda -duygular baskın olmakla birlikte (Yavuz 1981: 208)- Allah'ı tanıma çabaları şekil değiştirerek devam eder.

Her ne kadar çocuk bu yaşta Allah'ın yaşı, büyüklüğü, yaşadığı yer, mekânı kuşatması gibi konularda bıktırıcı sorular sorsa da bu tür sorular çocukların antropomorfist düşünce şekilleri geliştirdiğini göstermez. Örneğin çocuk bu yaşta insanın ulaşamadığı, kontrol edemediği güneş ışığı sağlama, havayı kontrol etme, hastalıkların üstesinden gelme, bitki ve hayvanlara can verme gibi konularda Allah'ı tek güç sahibi olarak görür. Allah'ı her şeyi bilen, her isteği kabul eden üstün güç olarak tasavvur eder. Kimi zaman istekleri karşılanmadığında hayal kırıklığı yaşayabilir. Ancak beklentilerinin ötesinde taleplerinin karşılanmamasını kendi yaramazlıkları ile de ilişkilendirebilir. Yapılan araştırmalarda çocukların bu yaşa kadar Allah'a olumsuz sayılabilecek bir sıfat yüklemedikleri görülmüştür. Örneğin yağmur yağıyorsa bu Allah'ın güneş ışığını istememesindendir veya küçük bir çocuk hastalıktan iyileşemiyorsa bu onun yeterince dua etmemesindendir (Vergote 1986: 319).

Yapılan araştırmalar, çocukların sekiz yaşında Allah'a gerçek anlamda bir inanç beslediklerini göstermektedir (Barrett 2012: 93). Çocuklar sosyalleşmenin de etkisiyle okul, medya gibi unsurlar sayesinde Allah ile ilişki kurmaya yönelebilirler. Çocuğun yaşadığı sosyal çevrede kabul edilen din, çocuğun bu arayışına doğal olarak cevaplar verecektir. Bu yönü ile çocuğun içinde yaşadığı sosyal çevrenin Allah tasavvuru önemli bir rol oynamakta ve çocuğa Allah ile nasıl ilişki kurulacağını göstermek açısından rol model olmaktadır. Ancak gerçek anlamda soyut bir Allah tasavvuru on yaşlarından itibaren gelişebilmektedir (Vergote 1996: 278). Bilişsel gelişime de bağlı olarak, sembolik düşünme özelliğinin kazanılmasıyla birlikte Allah'ı somut olarak algılama isteği giderek kaybolur ve çocuk soyut bir Allah tasavvuru geliştirmeye başlar (Harms 1944: 117).

Bu veriler çerçevesinde çocuğun gelişimine uygun şekilde doğru bir Allah tasavvuru kazandırmak din eğitiminin en temel amacı olmak durumundadır. Din ile ilgili her kavramın Allah kavramı ile ilgili olduğu düşünülürse, çocukta Allah tasavvurunu merkeze koymadan ve bunun anlaşılmasını sağlamadan diğer dini konulara öncelik vermek doğru olmayan bir din eğitimi yaklaşımı olacaktır. Çocukta Allah tasavvurunu kazandırmadan diğer konulara yönelmek, bu konuda çocuklara bir takım dini programları uygulamak

çocuğun dini eğitim sürecinde gecikmelere neden olabilir. Çocuğun gerçek hayat ile ilişkilendiremeyeceği dini konuları çocuğa anlatmak onda gerçekçi bir din anlayışının da önüne geçebilecektir.

Çocukların dini ilgilerinin bir fırsat bilinip önemli bir keşif zamanı olarak değerlendirildiği bir yöntemde çocuğa dini bilgileri doğrudan aktarmak yerine, dini uygulamalar, sembol ve ritüellerden hareketle onun bu duyguları keşfetmesine fırsat verilebilir (Köylü vd. 2017: 64). Çocuklar kendi ilgi ve istekleri çerçevesinde anlamlı bir bütün şeklinde keşfetmeden dini tanımaya başlamadığı ve dinin hazır cevaplar şeklinde kendilerine sunulduğu durumlarda büyük ihtimalle onu hayatlarıyla ilişkilendiremeyeceklerdir. Çünkü insanın zihinsel doğası kendi keşfi dışındaki hakikatlere her zaman uzaktır. Bunun doğal sonucu ise, dinin insanın günlük hayatından uzaklaşmasıdır (Meier vd. 1996: 179). Bu anlamda başarılı bir din eğitimi kutsal metinlerde anlatılan Allah'ın çocuğun özel ve kişisel Allah'ı ile ilişkilendirmenin yollarını göstermelidir (Bellous vd. 2004: 216).

Çocuğa Allah tasavvuru kazandırmadaki en önemli soru yöntem sorusudur. Çocuklarımıza Allah'ı nasıl anlatabiliriz? Her gelişim döneminde geçerli olabilecek yöntem ise Allah'ın kendisini değil, onun yaratmaları üzerindeki etkisi anlatılmaya ve çocuğun bunu hissetmesi sağlanmaya çalışılmalıdır. Din eğitimi açısından bakıldığında özellikle Allah'ın rolü ve evrendeki olayların Allah ile olan ilişkisi konusunda soyut anlatımlardan ziyade, O'nun yaratmaları üzerinde yoğunlaşmak dini gelişim açısından daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü 'Biz Allah'ı doğrudan görmeyiz, ancak onun yaratmalarını hissederiz (Kushner 1989: 42; Öcal 2009: 50; Kılavuz 1998: 379-382). Özellikle de çocukların ilgisini soyut teolojik tartışmalar yerine tabiatın oluşumu, olayların akışı ve değişime uğraması gibi dış dünyaya yönlendirmek onların yaşantısını zenginleştirir. Çünkü çocuğun dört yaşlarından itibaren başlayan Allah'a ilgisi, bu yaşlarda da canlı bir şekilde devam etmektedir. Çocuklar özellikle çocuklar insanları, canlıları ve onların doğup büyümesini, dağları, suyun ve denizin meydana gelmesini, bitki ve canlıların üremelerini, tohumların çimlenmesini, kısaca Allah'ın her şeyi yaratmasını ve her şeyi yerli yerinde sürdürmesini merak ederler (Yavuz 1981: 229).

Son dönemlerde yapılan çalışmalar, çocuğun normal bir şekilde doğaüstü bir varlığa inanmayı sağlayan bir zihinsel yeteneği olduğunu göstermektedir. Dış dünyaya amaçlı bir şekilde yaklaşmak ve bazı kanıtlar aramak bu zihinsel yeteneğin göstergeleridir. İşte bu yaştaki çocuklar arayışlarının cevabını beşeri bir varlıkta değil, Allah'ta görürler (Barret 2012: 131). Bu bağlamda

çocuğun yaşamında tanık olduğu olayların işleyişindeki bilimsel bilgilerden yola çıkarak Allah'ı anlatmak dini gelişim açısından daha doğru bir yaklaşım olacaktır ki Kur'an da insanı buna yönlendirir. Dağlara, gökyüzüne, bitkiler, hayvanlar vb. şeylere bakmaz mısınız diyerek Allah'ın zatından ziyade yaratmaları üzerine dikkat çekmektedir (Esed 2002: 694).

Bu çerçevede araştırmamızda mevcut din öğretim programlarına alternatif olarak farklı bir bakış açısı -bilimsel temelli din eğitim yaklaşımı- ile çocuklara Allah inancının bilim temelli bir şekilde nasıl sunulabileceği tartışılmıştır.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Çalışmamız bir özel ilkokulda daha önce kurumsal anlamda din eğitimi almamış ilköğretim öğrencilerinin araştırmacı tarafından geliştirilen bilimsel temelli din eğitimi etkinliklerinin dini bilgi ve duygularında bir değişiklik gerçekleştirip gerçekleştirmediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla araştırmacı, sınıf öğretmenin de görüşlerini alarak çocukların ilgi duydukları dinzorlar ve hayvanlar olmak üzere iki ana konu belirlemiştir. “Bu Sudan Bir Dinozor İçmiş Olabilir mi?” konusu etrafında dünyanın büyük su dolaşım sistemi slaytlar ve deneylerle bir hafta boyunca araştırmacı tarafından tasarlanan etkinliklerle işlenmiştir. Aynı şekilde “Kim İster Böcekler Olmadan Yaşamayı?” ve “Arılar Olmasaydı Ne Olurdu?” konusu etrafında besin zinciri, slaytlar ve etkinliklerle anlatılmıştır. Her iki etkinlik sonrası öğrencilerle teolojik sohbet yapılmıştır. Teolojik sohbetlerde su ile ilgili ayetler yaş seviyesine göre seçilerek slaytla tahtaya yansıtılmış ve ayet olduğu söylenmeden çocuklarla üzerinde konuşulmuştur. Bu sözü “Kim söyleyebilir? Neden?” sorusu üzerinde beyin fırtınası yapılarak tartışılmıştır. Aynı şekilde arılar ile ilgili ayetler öğrencilerin yaş seviyesine göre seçilerek slaytla tahtaya yansıtılmış ve ayet olduğu söylenmeden çocuklarla üzerinde konuşulmuştur. Bu sözü “Kim söyleyebilir? Neden?” sorusu üzerinde beyin fırtınası yapılarak tartışılmıştır. Etkinlikler uygulanmadan önce çocuklara etkinliğin içeriği ile ilgili olan su ve arı ile ilgili resimler gösterilmiş, bu resimlerin çocuklar tarafından hangi kavramlarla ilişkilendirildiği tespit edilmiştir. Ardından Allah ile ilgili hangi kavramları ilişkilendirdikleri ve “Allah’ deyince aklınıza neler geliyor? Resmini çizebilir misiniz?” denilerek Allah ile ilgili hem kavram hem resim çalışması yaptırılmıştır. Daha sonra araştırmacı tarafından oluşturulan toplam 10 saatlik etkinlikler günde 1 saat olmak üzere toplam 2 haftada uygulanmıştır.

Etkinlikler sonrası başta yapılan su, arı ve Allah ile ilgili kavram çalışması tekrar yapılarak aradaki fark, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemiyle yorumlanmıştır. Etkinlik sonrası planlanan Allah ile ilgili resim çalışması sınıf öğretmeninden izin alınamaması nedeniyle yapılamamıştır.

Örneklem

Çalışmanın örneklemini 3. sınıfa devam eden 12 öğrenci oluşturmaktadır. Örneklem grubu daha önce kurumsal anlamda bir din eğitimi almamış özel okula devam eden sosyo-ekonomik bakımdan iyi olarak değerlendirilebilecek gelir düzeyindeki ailelere mensup çocuklardan oluşmaktadır. Örneklemin 3. sınıf öğrencilerinden seçiminde, somut işlemler döneminde oldukları, bilişsel ve dini gelişim alanlarındaki ilerlemeleri sayesinde nesnelere ve olaylar arasında somut bağlantılar kurabildikleri ve bu bağlantıları Allah kavramı ile ilişkilendirebilecek yeterliliklere sahip oldukları varsayımı etkili olmuştur. Ayrıca araştırmanın çocuklar üzerindeki etkisini daha iyi gözlemleyebilme açısından her hangi bir din eğitimi dersi almamış öğrencilerle çalışılmıştır.

Veri Toplama ve Analiz

Verilerin toplanmasında, nitel araştırma metodolojisi içinde yer alan doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Eğitim ile ilgili bir çalışmada ders kitapları, program metinleri, yazışmalar, öğrenci dosyaları gibi farklı dokümanlar veri kaynağı olarak kullanılabilir (Yıldırım & Şimşek, 2008). Bu çerçevede dini gelişim kuramları bağlamında 8-9 yaş grubu çocukların Allah tasavvurları ve dini gelişim özellikleri çerçevesinde su, arı ve Allah ile ilişkilendirdikleri kavramlar ve yaptıkları resimler değerlendirilmiştir.

BULGULAR

“Bu Sudan Bir Dinozor İçmiş Olabilir Mi?” adlı etkinliğe başlamadan önce çocuklara su ile ilgili bir resim gösterilmiş ve bu resimle ilişkilendirdikleri kavramları yazmaları istenmiştir. Çocukların etkinlik öncesi su ile ilişkilendirdikleri kavramlar şunlardır: Tasarruf, israf, tutumluluk, yaşam, hayat, sağlık, temizlik, insan, spor, enerji, akarsu, dere, okyanus, çeşme, göl, deniz, şelale, çay, nehir, dağ, çiçek, çimenler, bahçe, ağaç, yağmur, dolu, kar, buz, bulut, kaynak, banyo, küvet, havlu, havuz, sabun, musluk, damla, ev,

su parkı, bardak, şişe, suluk, lavabo, kalem, silgi, kağıt, kalem kutu, kutu, kitap, saksı, kumanda, baraka, el, lav, toka, saç, içecek, şeker, çikolata, fıstık, kuru besinler, çiğ köfte, ayran, meyve suyu, makarna, mandalina, sıvı, beyaz, soğuk, sıcak, saflık, mavi, doğallık, güzellik, doğal, güzel, parlak, ateş, mutluluk, bulaşık, dalgıç, dalış, dalga, akvaryum, leylek, flamingo, yüzmeye çalışan köpek, köpek balığı, hayvanlar, balık, vatoz, atlar, kuş, Dünya, Alanya, İzmir, Uludağ, Gölcük, deney, diş fırçalamak, abim, kuzenim, halam, dedem, teyzem, ablam.

Çocukların su döngüsü ile ilgili 5 saatlik etkinlik sonrası su ile ilişkilendirdikleri kavramlardan önceki çalışmalarına göre farklı olarak “su döngüsü, buhar, bulut, buharlaşma, gaz, sıvı, katı, buzul, su buharı, %70, dünyamızın $\frac{3}{4}$ 'ü, dinazor ve Allah” kavramlarını yazdıkları görülür. Bu kavramlar 5 saatlik ‘Bu Sudan Bir Dinazor İçmiş Olabilir mi?’ adlı su döngüsü ile ilgili etkinliklerde anlatılan konularda ve ayrıca 5 saatlik etkinliğin son saati olarak tasarlanan ve teolojik saat diyebileceğimiz su döngüsü ile Allah’ın yaratması üzerinde konuştuğumuz saatte anlatılan/konuşulan konularda geçen kavramlardır.

Elde edilen bu bulgular, yaşam merkezli din eğitimi yaklaşımının işlevselliğini göstermiştir. Goldman’ın önerdiği, daha sonra da farklı dönemlerde farklı isimlendirmelerle geliştirilen bu yaklaşımda, günlük yaşam, bilimsel gerçekler ve din arasındaki canlı ilişki dile getirilir (Goldman 1966: 241-242). Bu yaklaşımda günlük yaşam deneyimlerinin dışında sunulan dinin özellikle erken çocukluk ve çocukluk dönemlerinde ikili dünya problemine yol açtığı iddia edilir (Goldman 1966: 241; Oruç 2016). Bu problemin muhtemel sonuçlarından biri kişinin dini salt teorik konulardan ibaret görmesi ve din ile gerçek yaşam ve bilimsel olguları ilişkilendirememesidir. Kişi erken yaşlarda bu tür problemlerle karşılaştığında yetişkinliğinde, çarpık bir dindarlık anlayışı geliştirebilir.

“Böcekler Olmadan Yaşamayı Kim İster?” adlı etkinliğe başlamadan önce çocuklara bir arı resmi gösterilerek ilişkilendirdikleri kavramları yazmaları istenmiştir.

Çocukların etkinlik öncesi arı ile ilişkilendirdikleri kavramlar şunlardır:

Bal, petek, polen, petek balı, reçel, ballı ekmek, iğne, anten, kanat, kovan, ağız, yüz, çomak, ayak, kulak, renk, sarı, siyah, turuncu, beyaz, çizgiler, altın sarısı, uçmak, ısırma, sokma, kaşınma, çiçek, öz, çiçek tozu, ağaç, şeker, tatlı, iş birliği, iş, çalışmak, iletişim, eşekarısı, sinek, bal arısı, kraliçe arı, yavru arı, böcek, bukalemun, kurbağa, kuş, vızz, uzun, acı, alerji, krem,

doğa, ağaç, hayvan, hava, orman, göz, silgi, beyaz nokta, melek kanadı, sivri, altıgen, gökyüzü, matematik, Silifke, annem, anneannem, kazak.

Çocukların arılar ile ilgili 5 saatlik etkinlik sonrası arı ile ilişkilendirdikleri kavramlardan önceki çalışmalarına göre farklı olarak “nektar, polen, besin zinciri, döngü, tozlaşma, 11-12 km, 3-4 km, hayat, yaşam, dünya ve mutluluk” kavramlarını yazmışlardır. Bu kavramlar 5 saatlik ‘Böcekler Olmadan Yaşamayı Kim İster?’ ile ilgili etkinliklerde anlatılan konularda ve ayrıca 5 saatlik etkinliğin son saati olarak tasarlanan ve teolojik saat diyebileceğimiz böcekler- arılar ile Allah’ın yaratması üzerinde konuştuğumuz saatte anlatılan/konuşulan konularda geçen kavramlardır.

Çalışmamızda somut işlemler dönemindeki çocukların Hull’un (1997) belirttiği çerçevede teolojik konuşmalara ilgi duydukları görülmüştür. Doğa olaylarının hem bilimsel süreçlerle hem bir Yaratıcı ile açıklanabileceği, bunların birbirinin alternatifi olmadığı aksine tamamlayıcısı oldukları varsayımı doğrulanmıştır. Doğal olayların bilimsel süreçleri açıklandıktan sonra çocukların kendilerine ayet oldukları belirtilmeden okunan ayetleri, bu açıklamalar ile bütünleştirdikleri görülmüştür. Bu durum Ashton’un (2006) belirttiği din eğitiminin erken yaşlardan itibaren kişilik gelişimine katkı sağlayacağı ve çocuğun bakış açısını genişleteceği şeklindeki çalışmalarını desteklemektedir. Ashton (2006) bilimsel argümanlar ile dini argümanların eğitim ortamında beraber sunulabileceğini, bunun çocuklara önemli katkılar sağlayacağını belirtir. Önemli olan çocuklara bazı kalıp bilgi ve yargıların dayatılmadan çocuğun kendisinin bu konuşmaları geliştirmesidir. Çalışmamız kısa süreli teolojik konuşmaların çocuklarda hem bilime hem de dine bir ilginin uyandırılabilceğini göstermiştir.

“Bu Sudan Bir Dinozor İçmiş Olabilir mi?” ve “Böcekler Olmadan Yaşamayı Kim İster?” etkinlikleri yapılmadan önce çocukların Allah ile ilişkilendirdikleri kavramlar şunlardır:

Yaratıcımız, her şey, yaşamımız, hayat, doğa, güzellikler, yaşam, can, mutluluk, arkadaşlık, sevgi, dua, dua okumak, namaz, tespih, abdest, cami, seccade, başörtü, kubbe, insan, hayvan, deniz, bulut, yemek, toprak, yiyecek, içecek, meyve, sebze, dünya, vücudumuz, Mekke, cennet, Kuran, Mevlana, hac, cenaze namazı, bayram namazı, Cuma namazı, namaz, Hz. Muhammed, Hz. İsa, yasak meyve, Havva, Adem, peygamberler, camii, din, kalp, beyin, gezegen, ay, güneş, abim, anne, baba, görmek, bilinmeyen, Atatürk, amin, hayal.

“Bu Sudan Bir Dinozor İçmiş Olabilir Mi?” ve “Böcekler Olmadan Yaşamayı Kim İster?” etkinliklerinden sonra çocukların Allah ile ilişkilendirdikleri

kavramlardan önceki çalışmalarına göre farklı olarak “su, gökyüzü, yağmur, tarla, hava, besin zinciri, okyanus, ağaç, çiçek, bitkiler, toprak, arı, köpek, kedi, inek, koyun, böcek, yaratmak, Yaratıcılık, Akıl, zekâ, okumak, kitap, üzüntü, sevinç, mutluluk, ruh, hayalet, Azrail, görünmez, internet, eşyalar, saç, el, göz, kulak, burun, gözlük, barış, temiz, şeffaf, okul, ben, biz, organ, ikra, hikaye, masal, şair, arkadaş, internet, aile, cehennem, melek, şeytan, Mısır, Hz. Bünyamin, Hz. İsa, şükür duası, şükür namazı, babaanne ve anneanne” kavramlarını yazmışlardır. Bu kavramlardan “su, gökyüzü, yağmur, tarla, hava, besin zinciri, okyanus, ağaç, çiçek, bitkiler, toprak, arı, köpek, kedi, inek, koyun, böcek, yaratmak, Yaratıcılık, akıl, zekâ, okumak, kitap, üzüntü, sevinç, mutluluk” kavramları 10 saatlik arı ve su ile ilgili etkinliklerde anlatılan/konuşulan kavramlardır.

Elde edilen bulgular, çocuklarla teolojik konuşmalar yapmak, konuşmanın metodolojisi gelişim düzeyine göre gerçekleştiğinde, birçok dini kavramın çocukların dünyasına dâhil olmasıyla sonuçlanabildiğini göstermiştir. Boyatzis, günlük inceleme yöntemi ile bunun işlevselliğini göstermiştir. Ona göre, çocukları ile gelişim düzeylerine göre teolojik konuşmalar yapan ailelerde, söz konusu kavramlar bir süre sonra çocukların dünyasına dâhil olur. Bu tür konuşmalar, çocuklarda dolaylı bir bilişsel destek sağlar ve çocuklar kısa süre içerisinde bu kavramlarla düşünmeye ve konuşmaya başlarlar (Boyatzis 2005: 127). Çalışmamızda teolojik konuşmalardan sonra çocukların dünyasına Allah, yaratma gibi kavramların dâhil olması bunu göstermektedir. Ayrıca uyguladığımız etkinlik ve teolojik konuşma seanslarını uzun sürelerle yaydığımızda, bu kavramsal ilişkilendirmelerin daha fazla olacağını söyleyebiliriz.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Çocukta her gelişim döneminin kendine ait özellikleri vardır. Bu gelişim dönemlerini ve her dönemin temel özelliklerini bilmek din eğitimcileri açısından çok önemlidir. Özellikle çocukluk dönemi dini gelişim özellikleri açısından bu durum daha büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü bu yıllarda öğrenilen din, kişinin yetişkinlik dönemi dini hayatı için hazırlık niteliğindedir ve çok kritik bir öneme sahiptir.

Din eğitiminin, içerik ve yöntemle ilgili arayışlarına en önemli cevapları dini gelişim ile ilgili çalışmalar cevap verebilecek niteliktedir. Çünkü çocuktaki dini gelişim alanı anlaşılmadan yapılan din eğitiminin çok gerçekçi olamayacağı ortadadır. Dine ait konuların, çocukların dini gelişim özellikleri düşünülmeden ezberlenecek kurallar bütünü olarak sunulması, işlevsel olma-

yacağından çocuğun gerçek hayatında bir karşılık bulması zor olacaktır. Bu bağlamda araştırmamızda mevcut din öğretim programlarına alternatif olarak farklı bir yöntem ile çocuklara Allah inancını, bilim temelli bir çerçevede anlatmak amaçlanmıştır.

Allah'ın yaratmasını, çocuğun içinde yaşadığı doğal çevresinde var olan canlılardan, döngülerden yola çıkarak anlatmayı amaçlayan etkinliklerde konu anlatımları deneyler, gözlemler, afiş çalışmaları ve görsellerle desteklenmiştir. Ayrıca konular, teolojik saat olarak adlandırılan son saate kadar Allah ile ilişkilendirilmeden, var olan işleyişleri bilimsel veriler doğrultusunda anlatılmıştır. Konu ile ilgili anlatım bittiğinde çocukların seviyelerine ve anlatılan konunun bağlamına uygun olarak seçilen birer ayet, çocuklara ayet oldukları söylenmeden okunmuş ve üzerinde tartışılmıştır. Tartışmanın sonucunda çocuklar var olan işleyişi ve teolojik saatte verilen sözleri (ayetler) karşılaştırmışlar ve sözlerin Allah'a ait olabileceği sonucuna varmışlardır. Tartışmalar var olan işleyişin bize ne ifade ettiği –sevgi- ve bu işleyişin devam edebilmesinde bize düşen görevler –sorumluluk- değerleri ile ilişkilendirilerek derinleştirilmiştir.

Çalışmamızda bilimsel bulgular ile Allah tasavvuru arasında bir geçiş sağlandığı görülmüştür. Doğrudan teolojik bir dini sunum şekli, özellikle çalışmamızın örneklemini oluşturan somut işlemler dönemindeki çocuklarda dini algı ile bilimsel gerçeklikler arasında bir çelişki, uyumsuzluk olarak algılanabilir. Bu durum da Goldman'ın belirttiği ikili dünya problemine sebep olabilir. Örnekle grubumuzun daha önce kurumsal anlamda din eğitimi almamış olan öğrencilerden seçilmiş olmasının en önemli sebebi bu durumu görmek istememizdir. Çalışmamızın hipotezi, çocukların ilgilerinin veya bilimsel olguların din eğitimi için önemli bir basamak olabileceği ve bunu önyargılardan uzak bir şekilde çocuklarla teolojik konuşmalar şeklinde sunduğumuzda, çocukların bilimsel düşünce şekli ile dini düşünce şekli arasında bir ilişki kurabildikleri idi. Çalışmamızda bu hipotezimizi doğrulayıcı cevaplar gelmiştir.

Bilimsel kriterlere göre düzenlenmiş teolojik konuşmalar gerçekleştirilmenin, daha önce din eğitimi almamış kişilerde bile dini alan ile bilimsel alan arasında sağlıklı bir ilişki kurmasında önemli bir katkı sağladığı görülmüştür. Din eğitimcisi John M. Hull'un (1997) çalışmasında söz konusu teolojik konuşmaların çocukların doğa olayları ve metaforlar aracılığıyla dini alanı daha iyi anladıkları, iyi düzenlenmiş konuşmaların çocuğu hem dini alana hem de bilim alanına yönlendirdiğini görülmüştür. Buradaki temel kriter, doğal olguları sadece bazı kalıp yargılarla açıklamaktan kaçınmaktır. Çünkü böyle

açıklama şekilleri çocuğu hem bilimsel olarak hem de dini olarak geliştirmez aksine onun merak duygusunu yitirmesiyle sonuçlanabilir. Bu anlamda çevremizde gerçekleşen birçok olgunun tek bir açıklama ile sınırlandırılmadan çok yönlü bir şekilde açıklanması ve bu açıklamaların sürekli yeni sorular sormaya yol açacak şekilde düzenlenmesi hem eğitimin hem de din eğitimin bir gereği olarak görülmüştür.

Bu yönde gerçekleştirilecek çalışmalarda özellikle örneklemini ilkökul dönemi öğrencilerinin oluşturduğu çalışmalarda, sınıf öğretmenlerinin konuya yönelik tutumlarının önemli bir faktör olduğu görülmüştür. Çalışmamız sınıf öğretmeninin gözetimi altında gerçekleştirilmiş, öğretmenin tutumu bazı durumlarda öğrencilerin tutumuna dönüştüğü için öğrenciler bu tür durumlarda cevaplarını açık ve net bir şekilde verememişlerdir.

Notlar

- ¹ Farklı dinlere mensup çocuklarla herhangi bir dini altyapıya sahip olmayan çocuklar üzerinde gerçekleştirdiği bir çalışmada Robert Coles, her çocuğun derin bir Allah bilincine ve manevi bir yaşama sahip olduğu sonucuna ulaşmaktadır (Coles 1990:xvi-xvii).

Kaynaklar/References

- Allport, G. W. (1962). *The Individual and His Religion-A Psychological Interpretation*. New York: The Macmillan Company.
- Ashton, E. (2006). *Religious Education in the Early Years-Teaching and Learning in the First Three Years of School*. London: Routledge.
- Barrett, J. L. (2012). *Born Believers-The Science of Children's Religious Belief*. Canada: Free Press.
- Baston, C. D. (1974). "Creative Religious Growth and Pre-Formal Religious Education," *Religious Education*. V. LXIX: 302-315.
- Bellous, J. E., Roos, S. A. de and Summery, W. (2004). "A Child's Concept of God", *Children's Spirituality: Christian Perspectives, Research, and Application*. Ed. Donald Ratcliff. Or: Cascade Books.
- Boyatzis, C. J. (2005). "Religious and Spiritual Development in Childhood", *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. Ed. Raymond F. Paloutzian ve Crystal L. Park. New York: The Guilford Press.
- Coles, R. (1990). *The Spiritual Life of Children*. Boston: Houghton Mifflin.
- Dykstra, C. (1986). "Faith Development and Religious Education", *Faith Development and Fowler*. Ed. C. Dykstra ve S. Parks. Birmingham, Alabama: Religious Education Press.
- Esed, M. (2002). *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Fowler, J. W. (2004). "Faith Development at 30: Naming the Challenges of Faith in A New Millennium". *Religious Education: The Official Journal of the Religious Education Association*. V.99, N.4:405-421.

- Goldman, R. (1965). *Readiness for Religion- A Basis for Developmental Religious Education*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Goldman, R. (1966). *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Gottlieb, E. (2006). "Development of Religious Thinking". *Religious Education: The Official Journal of the Religious Education Association*. V.101, N.2: 242-260.
- Harms, E. (1944). "The Development of Religious Experience in Children". *The American Journal of Sociology*. V.50, N.2:112-122.
- Heller, D. (1988). *The Children's God*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Hull, J. M. (1997). "Theological Conversation with Young Children". *British Journal of Religious Education*. V.20, N.1:7-13.
- Kılavuz, M. A. (1998). "Çocukluk Döneminde Dini Sorular", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.7, S.1:379-382.
- Köylü, M. & Oruç, C. (2017). *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yay.
- Kushner, H. S. (1989). *When Children Ask About God-A Guide for Parents Who Don't Always Have All the Answers*. New York: Schocken Books.
- Meier, P., D., Minirth, F. B., Wichern, F. B. and Donald E. R. (1996). *Introduction to Psychology and Counseling-Christian Perspectives and Applications*. Michigan: Baker Books.
- Öcal, M. (2009). *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*. Ankara: TDV Yay.
- Oruç, C. (2013). "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. V.8: 971-987
- Oruç, C. (2016). "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramının Erken Çocukluk Din Eğitimi Yansımaları: Ronald Goldman'ın Bulguları Çerçevesinde Din Eğitiminin İmkânı", *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Kongresi*. İstanbul.
- Oruç, C. (2017). "Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi". *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*. Ed. M. Köylü. Ankara: Nobel Yay.
- Rizzuto, A.-M. (1981). *The Birth of the Living God-A Psychoanalytic Study*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Shaffer, D. R. & Kipp, K. (2007). *Developmental Psychology-Childhood and Adolescence*. Belmont: Thomson Wadsworth.
- Torrance, E. P. & J. Torrance, P. (1988). "Creativity and Teaching Concepts of God". *Handbook of Preschool Religious Education*. Ed. Donald Ratcliff. Birmingham, Alabama: Religious Education Press.
- Vergote, A. (1986). "Çocuklukta Din", Çev. E. Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.22, S.1:315-329.
- Vergote, A. (1996). *The Religious Man: A Psychological Study of Religious Attitudes*. Dayton, OH: Pflaum, Press.
- Yavuz, K. (1981). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

